

نووسینی: کامه‌ران کورده‌وار و عادل صدیق

قه‌زای گۆلعه‌نبەر (هه‌له‌بجه) له سالنامه‌کانی عوسمانیدا^(١)

١ ئەم توێژینه‌وه‌یه پیشتر له گۆڤاری زانکۆی هه‌له‌بجه، Volume 7, Issue 4, Desember 2022 بڵاوکراوه‌ته‌وه.

قہ زای گولہ نبر ہر وہک لہ بہ لگہ نامہ و تومارہ پرمسمیہ کانی تری
 دہولہ تی عوسمانیدا دہردہ کہ ویت، یہ کیک بووہ لہ مہ لہ بندہ گرنکہ کانی ئو
 دہولہ تہ، ہلکہ و تہی جوگرافی قہ زاکہ و خاکہ کہی و ئو خہ لکانہی لہ م
 ناوچہ یہ دا نیشہ جی بوون بہ تاییہ تی عہ شیرہ تی گہورہی جاف وایکردبوو
 کہ ناوچہ کہ ببیتہ جیگای بایہ خی کار بہ دہستانی دہولہ تی عوسمانی و لہ
 نزیکہ وہ بہوردی چاودیری بکن، بہ تاییہ تہ گہر ئوہ بزانیں ناوچہ کہ
 لہ سی لاوہ ہاوسنور بووہ لہ گہل دہولہ تی ئیران و ہاوکات جیگای
 تیاگہ پانی گہورہ ترین عہ شیرہ تی کوردی ناوچہ کہی ئو پوژگارہ بووہ،
 ناوچہ کہ و عہ شیرہ تہ کہش ہمیشہ مایہی چاوتیری نیراننیہ کان بوون و
 دہولہ تی عوسمانیش ہمہ موو توانا کانی خوی خستبووہ کار بو ئوہی خاک
 و خہ لکہ کہی لہ بندہستی خویدا بہیلتہ وہ، ئوہ جگہ لہ بہ پیتی خاکہ کہی
 و ئو بہرہ مانہی کہ لہ م ناوچہ یہ بہرہم ہاتوون کہ سہرچاودہی کی
 گرنکی خوراک و ہاوکات باج بوون بو دہولہ تی عوسمانی، بویہ گرنکی
 پیدان و لایکردنہ وہی لہ لایہن دہولہ تی عوسمانیہ وہ شتیکی سرووشتی
 بووہ و رہنگدانہ وہی ناوچہ کہش لہ تومارہ پرمسمی و نا پرمسمیہ کانی
 ئو دہولہ تہ دا بہرئہ نجامی ئو بایہ خہی کہ ناوچہ کہ ہیبووہ بو ئو
 دہولہ تہ، لہو پروانگہ وہ لیکولینہ وہ کردن لہ سہر بابہ تیکی لہ م چہ شنہ
 سودبہ خش دہی بو خوینہ ران و لیکولہ رہوان.

دہوازہ

- شوینی ہلہ بجہ لہ گورپانکاریہ کارگریہ کاندہ

دوای ئوہی عوسمانیہ کان لہ گہل سہ فہویہ کان کہ و تنہ ململانی لہ سہر سنووری
 ناوچہ کانی پوژہ لات و چہند ہلہ متیکیان بہو ئاراستہیہ ئہ نجامدا، توانییان لہ
 سالی ۱۵۵۲-۱۵۵۳ز ناوچہی شارہ زور، وہک دہرگایہک بو گہیشتن بہ بہ غذا و
 قہ لایہک بو پاراستنی سنورہ کانی پوژہ لات، دہستہ سہردا بگرن. لہ دوای ئوہ
 عوسمانیہ کان گرنکیہ کی تاییہ تیان بہ ناوچہ کہ دا و قہ لای گولہ نبرہ (خورمالی
 ئیستا) یان بنیانتایہ وہ و لہ ریکخستہ کارگریہ کانی دہولہ تہ کہ یاندا وہک ناوہندی

ئىالەتى شارەزور ديارىيان کرد، بەلام بە تىپەربوونى کات قەلای گولەنبەر، که وهک بنکەیهکی گرنگى سەربازىی بوو بەرامبەر ئىران، گرنگى جارانی نەما و شارى که رکوک وهک ناوەندى ئىالەتەکه جىگای گرتهوه(سەلاح ، ۲۰۱۷: ل ۱۰۹- ۱۱۷؛ کوچ، ۲۰۲۰: ل ۲۲- ۳۴). سلیمانیش هەتا سالى ۱۸۵۱ که میرنشینی بابان بەیەكجاری کوتایی هات، لەرووی ئیدارییهوه سەنجەقیکی سەر بە ئىالەتى شارەزور بوو، بەلام لەوه بەدوا سەنجەقى سلیمانی بەسترایهوه بە ئىالەتى بەغداوه، لەگەل دروستبوونی ویلايهتى موسل(۱۸۷۹)دا سەنجەقى سلیمانی لە بەغدا دابرینرا و خرایه سەر موسل، ئەم گۆرانکارییهی کوتایی هەتا سالى ۱۹۱۸ بەردهوام بوو(الحمیداوی، ۲۰۰۹: ص ۱۸۳).

ئەوهی لیڤه دا گرنگە ئاماژەى بۆ بکهین ئەوهیه، که لە دواى ڤاگەیاندى تەنزیما تەوه هەندى گۆرانکاری ئیدارى لەناو دەولەتى عوسمانیدا ئەنجامدرا، لە مانگی ئازارى ۱۸۴۲دا پیکهاتهیهکی ئیدارى نوێ ڤیکخرا، بەپێی ئەو ڤیکخستنه نوییه لە چوارچێوهی سەنجەقدا کۆمەلیک گوند بە گوندیکهوه دەبەسترانهوه و یهکهیهکی نوییان بەناوی قەزا پیکدهیتنا و لەلایەن بەڤیوهبەرى قەزاوه بەڤیوه دەبران، سەنجا قیش لەلایەن قائیمقامهوه بەڤیوه دەبرا. واتە ئەوهی که ئیدارهى قەزاکانى دەکرد لەو قوناغەدا بەڤیوهبەرى قەزابوو نەک قائیمقام، ئەم شیوازه لە بەڤیوهبردنى قەزا لە ۱۸۴۲وه هەتا سالى ۱۸۶۴ بەردهوام بوو، لەم ڤیکهوتەوه دەسەلاتى بەڤیوهبردنى قەزا لە بەڤیوهبەرەوه گوازیایهوه بۆ قائیمقام لە پال ئەنجومەنى بەڤیوهبردنى قەزادا.

دواى دروستبوونی لیواى سلیمانى(۱۸۵۰- ۱۸۵۱)، هەریهک لە گولەنبەر و هەلەبجە سەرەتا بوون بە دوو قەزای سەربەخۆ لە لیواى سلیمانیدا پاشان لەچوارچێوهی یهک قەزا بەناوی گولەنبەر، که شارۆچکەى هەلەبجە مەلەبەندەکهى بوو، بە لیواکهوه بەستراوه(سەلاح ، ۲۰۱۷: ل ۱۱۰-۱۱۱) و محەمەد پاشای جاف(۱۸۶۹) کرایه یهکهمین قائیمقامى قەزاکه، دواى ئەم گۆرانکارییه چیتى گولەنبەرى کۆن(خورمال) وهک یهکهیهکی کارگیرى نەمایهوه هەتا هاتنى ئینگلیزهکان بۆ ناوچهکه و سەرلهنوێ دروستکردنهوهی وهک ناوەندیکی کارگیرى، بەلام ئەمجارهیان بەناوی(خورمال)و وهک ناحیهیهکی سەر بە قەزای هەلەبجە نەک قەزایهکی سەربەخۆ(عەلى، ۲۰۲۰: ل ۴۹).

بهشی یه کهم: هه لکه وتهی جوگرافی قهزای گولعه نهر و پیکهاتهی دانیشتهوانه کهی

باسی یه کهم/ جوگرافیا و پروی زهوی

به پیی زانیاریی سالنامه کان ناوی (گولعه نهر) له لایه ن سولتان سلیمانی قانونییه وه (۱۵۲۰-۱۵۶۶) به سهر ئهم ناوچه یه دا براوه و بایه خی تاییه تی به ناوچه که داوه و مزگه وتیکیشی له شاروچکه که بنیاتناوه (سالنامه ی ویلایه تی موسل ۱۳۳۰، ل ۳۱۰). دوا ی ئه وه ی له سه ده ی ۱۹ گولعه نهر وهک قهزایه ک له چوارچیوه ی سه نه قی سلیمانی ده رکه وتوه، هه لکه وته جوگرافییه که ی به شیوه یه ک بووه که که وتوه ته سه ر سنووری ئیران (سالنامه ی ویلایه تی موسل ۱۳۳۰، ل ۳۰۸)، وهک قایمقامیه تیکی گه وه، رۆژه لات و باشووری رۆژه لات ی سلیمانی ده وه داوه، دی ئه له بجه (هه له بجه) ش بووه ته ناوه ندی کارگیریی قهزاکه (سالنامه ی ویلایه تی موسل ۱۳۱۲، ل ۳۳۱؛ سالنامه ی ویلایه تی موسل ۱۳۲۵، ل ۲۲۹).

سالنامه کان ئه له بجه^(۱) به لادییه کی گه وه ناوده به ن که هاوشیوه ی شاروچکه یه که، بازاپیکی قه یسه ری (تاریکه بازار)، دوکان و قاوه خانه، حه مامیک، چه ند مزگه وتیک و قوتابخانه یه کی تیدایه. هه رچی گوندی گولعه نهر (خورمال) ه، نزیک له سنووری ئیرانه و سن کاتژمی ر له ئه له بجه وه دووره (سالنامه ی ویلایه تی موسل ۱۳۱۲، ل ۳۳۱). شه مسه دین سامی (۱۸۹۵) سه باره ت به قهزاکه ده لیت: «گولعه نهر قهزایه کی گه وه ره له وه پی باکووری خو ره لات ی لیوا و

۱ شه مسه دین سامی له به شی پینجه می کتیه کهیدا که له سالی ۱۸۹۵ بلاوکه راوه ته وه سه باره ت به قهزای گولعه نهر ده لیت: گولعه نهر قهزایه کی گه وه ره له وه پی باکووری خو ره لات ی لیوا و ویلایه ته، له لیوا ی سلیمانی و ویلایه تی موسل، له خو رئاواوه به سلیمانی و قهزای شاره زوور (که رکوک)، له سن لای دیکه شه وه به سنووری ئیران ده وه دراوه. شاروچکه ی گولعه نهر که له لایه ن به هه شتی سولتان سلیمان خانی قانونییه وه بنیادناوه و ناوه که ی پی به خشراوه، له سنووری ئیران دایه. دی ئه له بجه (هه له بجه)، که ناوه ندی ئیستای قهزاکه یه، نزیکه ی (۳۰۰) که س دانیشتهوان و شتی وهک مزگه وت و قوتابخانه و خان و بازاری هه یه و قهزا له (۴۷۳) گوند پیکهاتوه، جگه له خه لکی نیشته جی تیگه رانی عه شیره تی (جاف) یشه. قایمقامی قهزاکه به زوری ده دریته سه رکرده کانی ئهم عه شیره ته. قهزا شاخاوییه و به روبوومه که ی دانه ویله و میوه و له جو ره کانی دیکه ی هه یه. خه لکی عه شیره ته که ئازده لکی زور پینده گه یه نن و له خو ری و مووی ئه مانه ش به ره و عه با و هه ندیک شمه کی دیکه ده چنری. (کورد و کوردستان له یه کهم ئه نسیکلوپیدیای تورکی میژوودا، و ئه حمه د تاقانه، چ ۱، هه ولیر، ۲۰۰۸، ل ۲۶۸)

ویلايه‌ته، له لیوای سلیمانی و ویلايه‌تی موسل، له خۆرئاواوه به سلیمانی و قه‌زای شاره‌زوور(که‌رکوک) و له سێ لای دیکه‌شه‌وه به سنووری ئێران دهوره دراوه. شاروچکه‌ی گولعه‌نهر که له‌لایه‌ن سولتان سلیمانی قانونیه‌وه بنیادراوه و ناوه‌که‌ی پێ به‌خشاوه، له سنووری ئێراندایه. دێی ئه‌له‌بچه(هه‌له‌بچه)، که ناوه‌ندی ئیستای قه‌زاکه‌یه، نزیکه‌ی (۳۰۰۰) که‌س دانیش‌توان و شتی وه‌ک مزگه‌وت و قوتابخانه و خان و بازاری هه‌یه و قه‌زاکه له (۴۷۳) گوند پیکهاتووه، جگه له خه‌لکی نیشته‌جی، تیگه‌رانی عه‌شیره‌تی (جاف)یشه. قایمقامی قه‌زاکه به‌زۆری ده‌دریته سه‌رکرده‌کانی ئه‌م عه‌شیره‌ته. قه‌زاکه شاخاوییه و به‌روبوومی دانه‌ویله و میوه و جوهره‌کانی دیکه‌ی هه‌یه. خه‌لکی عه‌شیره‌ته‌که ئازده‌لیکی زۆر پی‌ده‌گه‌یه‌نن و له خوری و مووی ئه‌مانه‌ش به‌رپه و عابا و هه‌ندی‌ک شمه‌کی دیکه ده‌چنریت»(سامی، ۲۰۰۸: ل ۲۶۸).

هه‌رچه‌نده شاروچکه‌ی هه‌له‌بچه بیناگه‌لیکی^(۲) سه‌رنج‌راکێشی تێدایه، به‌لام له وه‌رزێ هاویندا به‌هۆی گه‌رم بوونی زۆر و وشکبوونی نزیکه‌ی ته‌واوی ئاوه‌که‌ی، زۆربه‌ی خه‌لکه‌که‌ی ناچارن به‌ره‌و گونده‌کانی ده‌ورو به‌ر برۆن(سالنامه‌ی ویلايه‌تی موسل ۱۳۲۵، ل ۲۲۹).

زه‌وییه‌کانی قه‌زاکه شاخاویین و له هه‌موو لایه‌کییه‌وه چپای سه‌خت هه‌یه. له‌ناوه‌وه‌شدا چپا و گردی وه‌ک(کونه سوچه‌ر، سه‌ربۆره، کلۆبزر، تاشلی و گله‌زه‌رده) زنجیره‌یان به‌ستووه. زۆربه‌ی ئه‌مانه‌ش خاکی‌کی سانیان هه‌یه و بۆ کشتوکال گونجاون. جگه له‌وه، ده‌شتی به‌رینی شاره‌زووریش زه‌وییه‌کی ئاسان و به‌پیته و به‌گشتی زه‌وییه‌کانی قه‌زاکه بۆ کشتوکال کردن گونجاون. له زۆربه‌ی لایه‌کانی قه‌زاکه‌دا سه‌رچاوه‌ی هه‌لقولاو و پووبارگه‌لی وه‌ک پووباره مامناوه‌ندییه‌کانی(تانجه‌پۆ و زه‌لم) و پووباره بچوکه‌کانی(قالیچۆ، مه‌وان، مالوان

۲ بۆ زانیاری زیاتر له‌باره‌ی ئه‌و کۆشک و بینایانه‌ی که محمه‌د پاشای جاف و کوپ و کوپه‌زاکانی له هه‌له‌بچه‌دا دروستیان کردووه ب‌رواته: ته‌ئریخی جاف، لیکۆلینه‌وه‌ی ده‌سه‌ن جاف، به‌غدا، ۵۹۹۱، ل ۵۸۱. ۶۸۱؛ عه‌بدولره‌قیب یوسف و عادل صدیق: بیره‌وه‌رییه‌کانی حامی به‌گی جاف، چ ۱، چاپخانه‌ی تاران، ۱۲۰۲، ل ۹۲-۰۳؛ عبدالرقيب يوسف: فن العمارة فی كردستان (قصر عثمان پاشا جاف فی حلبجة، القسم الاول، جريدة العراق، ۸۲/۶/۸۹۱، القسم الثاني ۳/۷/۸۹۱؛ میجرسون(میرزا غلام حسینی شیرازی): رحلة متنكر الى بلاد ما بين النهرين وكردستان، ج ۱، ط ۱، بغداد، ۰۷۹۱، ل ۰۸۲؛ ده‌سه‌ن فه‌می به‌گی جاف: میژووی هۆزی جاف و مه‌مود پاشای جاف، چاپخانه‌ی دیکان، ۹۹۹۱، ل ۴۴-۵۴.

و دهلین) ده‌بینریت، ئەمەش وایکردوو زه‌وییه‌کانی ناوچه‌که، که خویان توانای کشتوکالیی باشیان هه‌یه، زیاتر به‌پیت و فەر تر بن(سالنامه‌ی ویلایه‌تی موسڵ ۱۳۳۰، ل ۳۰۸).

پووباری تانجه‌رۆ، که پووباریکی مامناوه‌نده، له سه‌رچناری پۆژئاواوه دیت و به ناوه‌راستی دهشتی شاره‌زووردا تیپه‌ر ده‌بیت، دوا‌ی ئەوه‌ی چەند جۆگه‌یه‌کی بچووک ده‌گریته‌خۆ و چەند که‌نالیکیش ئاودیر ده‌کات، له ناوچه‌ی(دوو ئاوان) له‌گه‌ڵ پووباری(زه‌لم)^(۳) یه‌کده‌گریت و له ده‌ربه‌ندیخان ده‌پژیته‌ پووباری دیاله‌وه(سیروان). له‌راستیدا پووباره‌که له‌م ناوچه‌یه‌دا به‌ سیروان ناوده‌بریت نه‌ک دیاله. پوونتر بلیین، پووباری سیروان له سنووری پارێزگای سلێمانیدا هه‌ر به‌ سیروان ناوده‌بریت، دوا‌ی ئەوه‌ی پووباره‌که ده‌چیته‌ سنووری پارێزگای دیاله(بعقوبه) به‌ پووباری دیاله ده‌ناسریت (علاءالدین، ۲۰۰۷: ل ۹۳-۹۵).

هه‌رچی پووباری زه‌لمه، له گوندی زه‌لمی(گونده‌که ده‌که‌وێته پۆژه‌ه‌لاتی ناحیه‌ی خورمالی ئیستا به‌دووری چەند کیلۆمه‌تریک - توێژه‌ران) قه‌زاکه‌دا سه‌رچاوه ده‌گریت و به دهشتی شاره‌زووردا تیپه‌ر ده‌بیت، زه‌لم دوا‌ی له‌خۆوه‌گرتنی چەند جۆگه‌یه‌ک و ئاودیرکردنی چەند که‌نالیک، له ناوچه‌ی(دوو ئاوان) به‌ پووباری(تانجه‌رۆ) ده‌گات(سالنامه‌ی ویلایه‌تی موسڵ ۱۳۳۰، ل ۳۰۸ - ۳۰۹).

باسی دووه‌م: پێکهاته‌ی دانیشتوان

دانیشتوانی قه‌زای گۆله‌ن‌به‌ر به‌گشتی بریتین له‌ هۆز و عه‌شیره‌ته کوردیه‌یه‌کان، له‌پالیاندا تیره‌یه‌کی بچووک‌ی عه‌ره‌ب به‌ناوی(شه‌میران) و ژماره‌یه‌کی که‌می جووله‌که له گونده‌کان هه‌ن. دانیشتوی گونده‌کان به‌گشتی نیشه‌جین و به کشتوکاله‌وه سه‌رقالان، به‌لام خه‌لکی ناوه‌ندی قه‌زا، که زۆربه‌یان جافن^(۴)، له‌گه‌ڵ شه‌میرانه‌یه‌یه‌کانیش، نیشه‌جی نین و به‌ ئاژده‌لارییه‌وه خه‌ریکن، واته‌ گه‌رمیان و

۳ گوندی زه‌لم ده‌که‌وێته پۆژه‌ه‌لاتی ناحیه‌ی خورمال، به‌دووری چەند کیلۆمه‌تریت. بۆ زانیاری زیاتر ب‌پروانه: (عطا محمد علاءالدین: م.س، ل ۵۹)

۴ نزیکه‌ی ته‌واوی خه‌لکی ئەم قه‌زایه، هه‌روه‌ک ئەدمۆنز ئاماژه‌ی بۆ کردوو (تاپۆی) بته‌ماله‌ی حاکمه‌کان(به‌گژاده‌کانی جاف) بووه، جافه‌کان به‌لایه‌نی که‌مه‌وه سێ له‌سه‌ر چواری پێژه‌ی دانیشتوانی ئەم قه‌زایه‌یان پێکه‌هینا. (کورد تورک عه‌ره‌ب، و.حامید گه‌وه‌ری، چ ۲، ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاراس، هه‌ولێر، ۲۰۰۲، ل ۲۸۱)

کوستان دهکهن(سالنامه ی ویلايه تی موسل ۱۳۳۰، ل ۳۰۹ - ۳۱۰).

ئەوێ مایه ی تیرامانه سالنامه که شه میرانه ییه کانی وهک خه لکیکی عه رب ناساندووه، له راستیدا ناوچه ی شه میران که وتووته پوژئاوای شاری هه له بجه ی ئیستا و قه زای گولعه نه بری کۆنه وه، له سه ر ده ریاچه ی ده ربه ندیخان هه لکه وتوو، نزیکه ی دوازه گوند له خۆده گریت، چه ند گوندیکیشیان دوا ی دروستکردنی به نداوی ده ربه ندیخان، بوون به ژیر ئاوی ده ریاچه که وه، ناوچه که ته واو کوردنشینه و نه بیستراوه له کۆندا عه ربه ی لی بووبیت، ئەوهنده هه یه یه کیک له گونده کانی ناوچه که ناوی (عه روهان) بووه و یه کیکیشه له گونده ژیرئاوکه وتوو هکان. دانیشتوانی ئەم ناوچه یه به ته واوی جافن و پیشتر به یه زدانبه خشی ناسرابوون، به لام له ئیستادا ناوی ناوچه که بووه به ناسنامه یان و یه زدانبه خشییه که که متر به کاردیت، (عه لی، ۲۰۱۴: ل ۱۶-۵۶) که ریم به گی فه تاح به گی جاف سه باره ت به یه زدانبه خشییه کانی ده لیت: «طایفه یه کی که وره ن له ناو جافدا و، ده بن به سی کۆمه ل: خاله، به گزاده و مامه شه یی. به شی خاله به یه زدانبه خشی ناوده برین. به گشتی ئەم سی کۆمه له هه وتسه د مال ده بن، ئەمانیش وهکو نه ورۆلی، هه تاوه کو سی سال له مه و به ر گه پیاو بوون، ئیسته (۱۹۳۳) له شه میران فه لاحه ت و کشتوکال ئەکه ن.... که که وتووته باشووری قه زای ئەله بجه وه.... جیگایه کی زۆر باش و قایم و هه وا خۆشیان هه یه و شاخی زمناکۆیان به ده سه ته وه یه، که جیگایه کی زۆر سه خت و گرنگه. ئەمان به گشتی چوارسه د پیاده و سه د سواریان هه بووه، هه میشه گه وره کانی جاف وهکو محمه د پاشا و قادر به گ و سلیمان به گ کورانی که یخه سه ره و به گ ئەم طایفه یان بو ئیسنادگای خۆیان له سنووری ئیران و باباندا داناوه» (فه تاح به گی جاف، ۱۹۹۵: ل ۱۳۹-۱۴۰)، له به ره ئه وه ی عوسمان پاشای سه رۆکی گشتی عه شیره تی جاف وهک قایمقامی گولعه نه بر له لایه ن حکومه ته وه دامه زراوه، عه شیره ته که به و قه زایه وه په یوه ستن(سالنامه ی ویلايه تی موسل ۱۳۱۲، ل ۳۳۱) و زۆرینه یان تیندا ده ژین و سی وه رزی سال له سنووری قه زا که دا دین و ده چن(سالنامه ی ویلايه تی موسل ۱۳۲۵، ل ۲۲۹). له راستیدا هه ر له دوا ی سالی ۱۸۶۹ وه که محمه د پاشای جاف کرا به قایمقامی هه له بجه، ژماره یه کی زۆر له به گزاده کانی جاف و خه لکانی تری سه ر به و عه شیره ته له هه له بجه دا گیرسانه وه و نیشته جی بوون، واته په یوه ستنوونی عه شیره تی جاف به هه له بجه وه بو سه رده می محمه د پاشا ده گه رپته وه نه ک عوسمان پاشای کور ی.

جافه‌كان كه گه‌وره‌ترین عه‌شیره‌تن له سنووری سه‌نجه‌قی سلیمانی (سالنامه‌ی ویلیه‌تی موسل ۱۳۱۰، ل ۲۲۴)، له ده‌شتی شاره‌زووره‌وه تا قه‌زای سه‌لاحیه (کفری) ی سهر به که‌رکوک بلا‌وبوونه‌ته‌وه (سالنامه‌ی ویلیه‌تی موسل ۱۳۳۰، ل ۳۰۹) و له چه‌ندین لق پیکدین، که دیارترینیان: “میکائیلی، شاتری، پو‌غزادی، گه‌لالی، هارونی، نه‌ورۆلی، سه‌دانی، یه‌زدانه‌خشی، عه‌مه‌له و پشتماله” (سالنامه‌ی ویلیه‌تی موسل ۱۳۱۲، ل ۳۳۱). ههر تیره‌یه‌ک له‌و تیرانه سه‌روکی تاییه‌تی خو‌ی هه‌یه که نازناوی (کو‌خه / کو‌یخا) یان هه‌یه و له پیاوماقولا‌نی عه‌شیره‌ته‌که‌ن (سالنامه‌ی ویلیه‌تی موسل ۱۳۲۵، ل ۲۲۹). سه‌روکی گشتی عه‌شیره‌ته‌که‌ش عوسمان به‌گی محمه‌د پاشا‌زاده‌یه که له‌لایه‌ن حکومه‌ته‌وه دامه‌زراوه، هه‌روه‌ک براکانیشی سلیمان به‌گ و محمه‌دعه‌لی به‌گ له پیاوماقولا‌ن. (سالنامه‌ی ویلیه‌تی موسل ۱۳۱۰، ل ۲۲۷-۲۲۸)

سالنامه‌که‌ته‌نها ناوی ئه‌و دوو برای عوسمان پاشای هی‌ناوه، له‌راستیدا محمه‌د پاشا حه‌وت کوری هه‌بووه، ئه‌وانیش بریتی بوون له: محمود پاشا، عوسمان پاشا، محمه‌دعه‌لی به‌گ، سلیمان به‌گ، حه‌سه‌ن به‌گ، قادر به‌گ و فه‌تاح به‌گ. محمود پاشا دیارترینیانه و له هه‌موویان گه‌وره‌تر بووه و دوا‌ی هه‌مووشیان کو‌چی دوا‌یی کردووه. (فه‌همی جاف، ۱۹۹۹: ل ۵۲).

جافه‌كان به‌گشتی له‌سهر مه‌زه‌به‌بی شافیعین و به‌زمانی کوردی ده‌دوین. یه‌ک له سه‌دو په‌نجا که‌سیان خوینده‌وارن و یه‌ک له هه‌زاریشیان ده‌زانن به‌فارسی بنووسن (سالنامه‌ی ویلیه‌تی موسل ۱۳۱۲، ل ۳۳۲). هه‌ندیکیان به‌جو‌ریک نه‌زانن که ناتوانن چاکه و خراپه لی‌کجیا بکه‌نه‌وه، ئاره‌زووی ئه‌وه‌یان هه‌یه مال و سامانی یه‌کتري تالان بکه‌ن، ئازاترین و چه‌کدارترین تیره‌شیان پو‌غزادییه (سالنامه‌ی ویلیه‌تی موسل ۱۳۱۰، ل ۲۲۸). جی‌گای ئاماژه‌پیدانه که ئه‌م سرووشتی شه‌رانیگیزی و برنده‌ییی کورده‌كان له به‌لگه‌نامه عوسمانییه‌کاندا به‌ته‌واوی په‌نگیداوه‌ته‌وه و زۆرینه‌ی عه‌شیره‌ته‌کو‌چه‌رییه کورده‌كان به‌هه‌مان خه‌سله‌ت وه‌سف کراون. جافه‌کانیش وه‌ک هاوبه‌شیکی ئه‌م خه‌سله‌ته‌ کورده‌وا‌رییه، زۆرجار له‌سهر شتی بچووکیش بووبیت شه‌ر و کوشتاری گه‌وره‌یان ناوه‌ته‌وه. بو‌نمونه به‌لگه‌نامه‌یه‌کی عوسمانی که ده‌گه‌ریته‌وه بو‌ (۲۳ جمادی الاول ۱۲۷۲ / ۳۱ کانونی دووه‌می ۱۸۵۶) ئاماژه به‌وه ده‌کات که هه‌ردوو تیره‌ی پو‌غزادی و شاتری جاف له‌سهر

شووتییهک دوژمنایه تییان نوئ بووه ته وه و چه ند که سیک له نیوانیاندا کوژراوه و بریندار بووه (A_MKT_UM_00249_00038_001_001).

به پیتی سالنامه ی (۱۳۱۰ ک/ ۱۸۹۲ ز) ی ویلایه تی موسل، ژماره ی ماله کانی هر یه کیک له تیره کانی عه شیره تی جاف به م شیوه ی خواره وه یه (سالنامه ی ویلایه تی موسل ۱۳۱۰، ل ۲۲۷):

ژماره ی مال	ناوی تیره
۱,۴۰۰	میکائیلی (تاقمی رهش و بۆریش له گه ل ئه مانه ن)
۱,۳۰۰	پشتماله
۱,۱۰۰	شاتریی
۷۰۰	یه زدانبه خشیی
۵۰۰	رۆغزادیی
۵۰۰	گه لالیی
۴۰۰	عه مه له
۴۰۰	سه دانی
۳۰۰	نه ورۆلی
۲۵۰	هاروونی
۶۸۵۰ مال	سه رجه م

هر به پیتی هه مان سه رچاوه، جگه له و مالانه ی له خشته که ی سه ره وه دا تو مارکراون، ۱۲۰۰ مالی دیکه ی جاف تو مارنه کراون، که ماوه یه کی زۆره وازیان له ژیان کۆچه ری هیناوه و له ریگای کشتوکاله وه ده ژین و له گونده کانی که نار پرووباره کانی زرباتییه و دیاله نیشته جین (سالنامه ی ویلایه تی موسل ۱۳۱۰، ل ۲۲۶). به مهش کۆی گشتی ماله کانی عه شیره تی جاف ده بیته (۸۰۵۰) مال. ئه م ژماره یه ش، به نزیکه یی له چه ندین به لگه نامه ی عوسمانی پشتراست کراوه ته وه، بۆ نمونه به لگه نامه یه ک که ده گه ریته وه بۆ سالی (۱۲۷۹ ک/ ۱۸۶۲ ز) باس له وه ده کات که ژماره ی ماله کانی عه شیره تی جاف له نیوان (۸-۱۰) هه زار ده بیته (I_DH_00499_033949_003_001).

بەھۆی ئەوھى لەلایەكەوھ لە سەردەمى عوسمانىدا داتايەكى ورد و تەواو بۆ ژمارەى دانىشتوان نەبوو، لەلایەكى تریشەوھ ئەو داتايانەى دانىشتوان كە ھەن زۆرىنەیان بریتىن لە ژمارەى مال و سەرۆك خىزانەكان یان ڕەگەزى نیر بەتەنھا، ناچارىن وەك ڕیگاچارەىەكى ئەكادىمى بۆ دۆزىنەوھى ژمارەى گشتى خەملىنراوى دانىشتوان پەنا ببەینە بەر سیستەمى قاتەژمارە، كە بریتىیە لە چەند قات كەردنەوھى ژمارەى تۆماركراو لە سەرچاوەكاندا. تۆیژەرانى ئەو بوارەش ڕاوبۆچوونى جیاوازیان لەسەرى ھەيە لە نیوان قاتەژمارەى (۳,۵ تا ۸). ڕەنگە باشتىرىیان قاتەژمارەى میژوونووسى توركيا (پروفسۆر عومەر لوتفى باركان) بىت كە قاتەژمارەى پىنجى ھەلبژاردوھ (Abdulrazaq, s. 87-88, 2021) بەپشتبەستن بەوھ (۸۰۵۰) مالاكەى جاف جارانى پىنج دەكەین، واتە گریمانەى ئەوھ دەكەین كە ھەر مالىك لە پىنج كەس پىكھاتبىت، بەمەش بۆمان دەردەكەویت كە ژمارەى خەملىنراوى ئەندامانى عەشیرەتى جاف بریتىیە لە (۴۰۲۵۰) كەس دانىشتوانى سەرەكى قەزای گولەنەبەر بوون.

بەگوێرەى سالنامەى (۱۳۳۰/ك/۱۹۱۲ز)ى ویلايەتى موسل، ژمارەى ئەو كەسانەى لە قەزای گولەنەبەر لە پەراوى تۆمار تۆماركراون (۷,۷۸۲ مسولمان / نیر ، ۱۲۹ جوولەكە/نیر)، واتە كۆى گشتى تۆماركراوان (۷,۹۱۱ نیر) ھ (Cengiz Eroğlu vd. Kasım 2012, s. 43). ئەگەر ھەمان قاتەژمارەى سەرەوھ وەرەگرین، دەبینین ژمارەى دانىشتوانى قەزای گولەنەبەر (۳۹,۵۵۵) كەس دەردەچىت. ئەم ژمارەىەش تەنھا خەملىندى ئەوانەى تۆماركراون. بە لەبەرچاوگرتنى ئەوھى ھەردوو سالنامەى (۱۳۰۸/ك/۱۸۹۱ز) و (۱۳۱۰/ك/۱۸۹۲ز)ى ویلايەتى موسل لەكاتى خستەنەرووى ژمارەى دانىشتوانى شارى موسل ئەو راستىیە دووپات دەكەنەوھ، كە ژمارەى ئەوانەى نىشتەجى نین و تۆمارنەكراون زۆر زیاترە لەوانەى تۆماركراون (سالنامەى ویلايەتى موسل ۱۳۰۸، ل ۹۶؛ سالنامەى ویلايەتى موسل ۱۳۱۰، ل ۱۳۷)، دەتوانین بلىین بۆ خەملىندىكى گشتگیر پىویستە ئەو ژمارەىە (۳۹,۵۵۵) دوو ھىندە بكریتەوھ، بەمەش دەگەینە ئەو ئەنجامەى كە ژمارەى دانىشتوانى قەزاكە لەوھ زیاترە.

قەزای گولەنەنەر جگە لە ناوەندی قەزا، دوو ناحیەشی بەسەرەوهیە کە بریتین لە قزڵجە و سرۆچک^(۵). شارۆچکە ی پینجۆین ناوەندی کارگێری ناحیە ی قزڵجە یە و (۴۰۰) مالى تىدايه. شارۆچکە کە باخ و باخچە، بازارێکی نایاب، حەمامێک، دوو چایخانە، دوو خان، پینج شەش مزگەوت و نوێژگە لەخۆدەگریت. هەرچی ناحیە ی سرۆچکە، هەرچەندە لە ئاست قزڵجەش نەبیت، بەلام (بەپێی سائنامە ی ۱۳۲۵/ک ۱۹۰۷ زیلایه تی موسل) (۳۰-۴۰) گوندی هەیه و خەلکە کە ی بە جووتیاری و کشتوکالە وه سەرقالن (سائنامە ی ویلایه تی موسل ۱۳۲۵، ل ۲۳۰). بە پشت بەستن بە سائنامە ی (۱۳۳۰/ک ۱۹۱۲ زی) ویلایه تی موسل ژمارە ی گوندەکانی ناوەندی قەزای گولەنەنەر و دوو ناحیە کە ی بەم شیوه ی خواره وه یە (سائنامە ی ویلایه تی موسل ۱۳۳۰، ل ۳۱۰):

یە کە ی کارگێری	ژمارە ی گوند
ناوەندی گولەنەنەر	۱۱۳
ناحیە ی قزڵجە	۹۰
ناحیە ی سرۆچک	۱۰۶
سەرجه م: ۲ ناحیە ، ۳۰۹ گوند	

لە کاتی کدا سەرجه م سائنامە کان ی ویلایه تی موسل و سائنامە ی (۱۲۹۲/ک ۱۸۷۵ زی) ی ویلایه تی بە غدا ئە وه دوو پات دەکە نه وه کە قەزای گولەنەنەر تەنها هەردوو ناحیە ی قزڵجە و سرۆچکی بەسەرەوهیە، وه ک بابە تیکی جی تیرامان، ئە و سائنامە ناوەندیانە ی لە ئیستەنبولە وه دەرچوون (سائنامە ی دەولە تی عەلییه ی عوسمانی) خشته یه کی دیکە یان بۆ قەزا کە خستوو تە پروو، بە گوێرە ی ئە وه (قەرە داغ) بە ۱۷۳ گوند و شیخ ئیسماعیل تائفه سی بە (۱) گوندە وه بە دوو ناحیە ی سەر بە قەزای گولەنەنەر هە ژمار کراون (سائنامە دولت علیە عثمانیه

ه هە تا سالی ۹۱۹۱ گوندی گیلدەرە ناوەندی ناحیە ی سرۆچک بوو، دوا ی پوو خانی حکومە تی یە کە می شیخ مەحمود، ئە ورە حمان ئاغای برای پەزابه گ کرا بە بە یۆه بەری ناحیە کە و ناوەندی ناحیە کە ش لە گیلدەرە وه گوازیه وه بۆ بەرزنجه. (مەمه د پەسول هاوار: شیخ مەحمودی قارەمان و دەولە تە کە ی خوارووی کوردستان، ب ۲، لەندن، ۱۹۹۱، ل ۱۴۱)

۱۳۰۸: ل ۶۶۹؛ ۱۳۰۹: ل ۴۹۵؛ ۱۳۰۶: ل ۴۵۸).

سالنامه‌کان ئاماژەیان بەوێ نه‌کردووێ که ناوه‌ندی ناحیه‌ی تاقدی شیخ ئیسماعیل (شیخ اسماعیل تائفه‌سی) کوێ بوو و له ئیستاشدا ناحیه‌یه‌ک به‌و ناوه‌وه بوونی نیه، ئه‌وه‌ی زانراوه ئه‌وه‌یه که شیخ ئیسماعیلییه‌کان یه‌کیک بوون له تائفه‌گه‌وره‌کانی عه‌شیره‌تی جاف، به‌شه‌گه‌وره‌که‌یان له ئیران بوو و به‌شه‌بچووکه‌که‌شیان له باشووری کوردستانی ئه‌م‌ڕۆدا نیشته‌جی ببوون، ئه‌وانه‌ی باشووریش دابه‌ش ببوون بۆ شیخ ئیسماعیلی سووره‌جۆ و شیخ ئیسماعیلی بنه‌جوت، به‌شی بنه‌جوتیان له سنووری قه‌زا گولعه‌نبه‌ر له ژماره‌یه‌ک گوندی وه‌ک (گریزه، بنگرد، سه‌راو، شانهدەر، قالچۆ، مووان، بنه‌جوت و بالانتهران) نیشته‌جی ببوون. (فه‌تاح به‌گی جاف، ۱۹۹۵: ل ۱۴۰-۱۴۱)

به‌شی دووه‌م / بارودۆخی ئابووری و کارگێری قه‌زای گولعه‌نبه‌ر

باسی یه‌که‌م / ئاژه‌لداری و کشتوکال (ئابووری)

وه‌ک له‌سه‌ره‌وه ئاماژه‌ی پێدرا، به‌شیکی که‌می عه‌شیره‌تی جاف، که پیکه‌ینه‌ری سه‌ره‌کی دانیشتوانی قه‌زای گولعه‌نبه‌ر بوون، نیشته‌جی بوون، ئه‌وه‌ی تر که زۆرینه‌ی عه‌شیره‌ته‌که‌یان پیکه‌یناوه، به‌به‌خیوکردنی مه‌رومالات و ژیا‌نی کۆچه‌رییه‌وه سه‌رقال بوون (سالنامه‌ی ویلایه‌تی موس‌ل ۱۳۲۵، ل ۲۳۰). بۆ دابینکردنی پژیوی خۆیان له زستاندا، که‌میک کشتوکالیان له گونده‌کانیش کردوو (سالنامه‌ی ویلایه‌تی موس‌ل ۱۳۳۰، ل ۳۰۹). به‌هه‌مان شیوه‌ تیره‌ی شه‌میرانه‌یی (یه‌زدانه‌خشی) یه‌کانیش په‌شمال‌نشین بوون و له که‌نار پووباری دیاله^۶ خه‌ریکی به‌خیوکردنی ئاژه‌ل بوون، به‌تایبه‌تی گامیش (سالنامه‌ی ویلایه‌تی موس‌ل ۱۳۳۰، ل ۳۱۰).

به‌پێی زانیاری سالنامه‌کان، جافه‌ کۆچه‌رییه‌کان له وه‌رزى زستاندا له ناوچه‌کانی (شێروان، سورخه‌لیل و کوله‌جۆ) په‌شمالیان هه‌لداوه. له وه‌رزى به‌هاریشدا ده‌ستیان به‌جوله‌ کردوو و له ده‌شتی پان و به‌رینی شاره‌زوور

۶ لی‌زه‌شدا دیسان به‌ دیاله‌ ناوی هه‌تاوه، پێشتر پوونمان‌کرده‌وه که پووباره‌که هه‌تا سنووری سلیمانی ئه‌م‌ڕۆ و لیوای سلیمانی کون تینه‌په‌رینت هه‌ر به‌ سێروان ناسراوه، که ده‌گاته سنووری پارێزگای دیاله‌ (به‌عقوبه) ئه‌نجا به‌ پووباری دیله‌ ناو ده‌بریت. (توێژه‌ران)

ماونته‌وه. پيش هاتنى وهرزى هاوینیش چوونه‌ته له‌وه‌پرگانیان له ناوچه‌ی (قیزانیه و مەریوان) له سنووری عوسمانیدا، تاوه‌کو ماوه‌ی سێ مانگ له‌وى ماونته‌وه و پاشان گه‌راونه‌ته‌وه (سالنامه‌ی ویلايه‌تى موسڵ ۱۳۱۲، ل ۳۳۲؛ سالنامه‌ی ویلايه‌تى موسڵ ۱۳۱۰، ل ۲۲۸).

سالنامه‌كه (قیزانیه و مەریوانی)^(۷) به‌هه‌له‌وه‌ك دوو ناوچه‌ی سنووری قه‌له‌م‌ره‌وى عوسمانی دیاریکردووه، له‌راستیدا ئه‌و دوو ناوچه‌یه‌كه‌وتبوونه ناو سنووری ده‌وله‌تى ئێرانه‌وه. سه‌باره‌ت به‌ شوینی كۆچ و بارى عه‌شیره‌تى جاف محهمه‌د سه‌عید جاف ده‌لیت: «هه‌موو ده‌شتی شاره‌زوور مو‌لكی میره‌كانی (به‌گزاده‌كانی) جاف بووه، جاف هه‌ر له‌ ده‌شتی (كۆكزی) سه‌ر به‌ (قه‌ره‌ته‌په) تا نزیکى شاری (بیجار) له‌ پۆژه‌ه‌لاتی كوردستان هه‌ر زه‌وى و مو‌لكیك كه‌ له‌ رینگه‌ی كۆچ و په‌ویاندا بووه، میره‌كانی جاف به‌ نرخیک له‌ خاوه‌نه‌كانیان ده‌ك‌ری، ئه‌وه‌شیان بۆ ئه‌وه‌ ده‌ك‌رد، كه‌ هۆزی جاف له‌سه‌ر له‌وه‌ر و پاوان له‌گه‌ل خه‌لكدا گرفتاری شه‌ر و ئاژاوه‌ نه‌بن». (سه‌عید جاف، ۱۹۹۴: ل ۱۴-۱۵)

سالنامه‌ی (۱۳۱۰/ك ۱۸۹۲/ز)ی ویلايه‌تى موسڵ، زانیاریی زۆر گرنگی بۆ پاراستووین ده‌رباره‌ی سامانی ئاژه‌لی به‌شیک له‌ تیره‌كانی عه‌شیره‌تى جاف، كه‌ به‌شیوه‌ی خسته‌یه‌ك ژماره‌ی مه‌رومالات و ئاژه‌له‌كانی سه‌رجه‌م تیره‌كانی خستوه‌ته‌پروو، به‌م شیوه‌ی خواره‌وه (سالنامه‌ی ویلايه‌تى موسڵ ۱۳۱۰، ل ۲۲۷):

۷ ئه‌م دوو ناوچه‌یه‌كه‌وتبوونه‌ته‌ ناو سنووری ده‌وله‌تى ئێرانه‌وه‌ نه‌ك عوسمانی، سه‌باره‌ت به‌ شوینی كۆچ و بارى عه‌شیره‌تى جاف محهمه‌د سه‌عید جاف ده‌لیت: هه‌موو ده‌شتی شاره‌زوور مو‌لكی میره‌كانی (به‌گزاده‌كانی) جاف بووه، جاف هه‌ر له‌ ده‌شتی (كۆكزی) سه‌ر به‌ (قه‌ره‌ته‌په) تا نزیکى شاری (بیجار) له‌ پۆژه‌ه‌لاتی كوردستان هه‌ر زه‌وى و مو‌لكیك كه‌ له‌ رینگه‌ی كۆچ و په‌ویاندا بووه، میره‌كانی جاف به‌ نرخیک له‌ خاوه‌نه‌كانیان ده‌ك‌ری، ئه‌وه‌شیان بۆ ئه‌وه‌ ده‌ك‌رد، كه‌ هۆزی جاف له‌سه‌ر (له‌وه‌ر و پاوان) له‌گه‌ل خه‌لكدا گرفتاری شه‌ر و ئاژاوه‌ نه‌بن. (هه‌لۆیستیكى جوامیرانه، گو‌فاری (په‌نگین)، ژ (۸۶)، ۴۹۹۱، ل ۴۱-۵۱)

ناوی تیره	سەر مەپ و بزن	سەر گا، مانگا، گوێرهکه، گامپش، ئیستر، کهر
میکائیلی (تاقمی رهش و بۆریش له گهڵ ئەمانه)	۷۲,۰۰۰	۱۴,۰۰۰
شاتری	۴۲,۰۰۰	۱۰,۰۰۰
رۆغزادی	۳۰,۰۰۰	۵,۰۰۰
گهلالی	۱۸,۰۰۰	۳,۷۰۰
هاروونی	۱۲,۰۰۰	۲,۲۰۰
نهورۆلی	۱۴,۰۰۰	۳,۰۰۰
سەدانی	۱۸,۰۰۰	۵,۰۰۰
یهزدانبه خشی	۲۳,۰۰۰	۲,۷۰۰
عهمهله	۲۰,۰۰۰	۴,۰۰۰
پشتماله	۳۰,۰۰۰	۸,۰۰۰
سەرجه م	۲۷۹,۰۰۰	۵۷,۶۰۰

وهك له خشتهكهى سهرهوه دهردهكهوئیت، عهشیرهتى جاف خاوهنى (۲۷۹,۰۰۰) سەر مەپ و بزن و (۵۷,۶۰۰) سەر مانگا و گوێرهکه و ئاژەلی باربەر و هی تر بوون. بوونی ئەو ژماره زۆرهى مەپوماللات وایکردوو سوودیكى زۆر له بهروبومەکانى ببینن و سالانه ژمارهیهكى یهكجار زۆرى مەپوماللات و ئاژەلی باربەر بفروشنه دهرهوه، ههربۆیه سەرچاوهکه دهلیت: «بهگشتی تاکهکانى عهشیرهتهکه خوشگوزهرانن و ههژار و نه دار له نیویاندا دهگمهنه.» (سالنامهى ویلايهتى موسل ۱۳۳۰، ل ۳۰۹) ئەمه جگه له وهى سوودیكى زۆر گهرهشیان به دهولهت گهياندوو له پێگهى ئەو باجه زۆرهى مەپوماللات که پێویست بووه بیدهن. دوو بهلگهنامهى عوسمانی که دهگه پێنهوه بۆ سالی (۱۲۷۷/ک ۱۸۶۱ز) ئەوه دهردهخه ن که باجی یهك سالی مەپوماللاتى عهشیرهتى جاف بریتی بووه له سى بار قورپش(واته ۳۰۰,۰۰۰ قورپش) (A_MKT_UM__00481_00069_001_001 ; A_} MKT_MHM__00226_00023_001_001). ئەم خیروبیژه زۆرهش هۆکاریكى گرنگ بووه بۆ ئەوهى هەردوو دهولهتى عوسمانی و ئێرانى بهردهوام له ههولێ پهلکیشکردن و تهماحدان بن به سەرکردهکانى عهشیرهتهکه و ناکۆک

بن له سەر وابهستهیی ئەم عەشیرەتە.

دوای ئاژەلداریی، بە پلە ی دووهم کشتوکال بەشیکی گرنگ بوو له چالاکیی ئابووری و ھۆکارەکانی پژیوی خەلکی قەزای گولەنەنەر. دانیشتووی گوندەکانی قەزاکە بەگشتی نیشتەجی بوون و بە کشتوکالەو سەرقال بوون (سالنامە ی ویلایەتی موسل ۱۳۳۰، ل ۳۰۹ - ۳۱۰). له نیوان تیرەکانی عەشیرەتی جافدا تیرە ی یەزدانبەخشی بە پیچەوانە ی تیرەکانی دیکەو کۆچەری نەبوون، بەلکو له گوندەکانی کەنار پووباری دیالە (سیروان) له سنووری قەزای گولەنەنەر نیشتەجی و بە کشتوکال کردنەو سەرقالبوون و لەسایە ی کشتیارییە کەشیاندا بە خوشیی ژیاون. ھاوکات مەر و بزنیشیان بەخێو کردوو و لەگەل ئاژەلی تیرەکانی تری جاف بەرەو لەوەرگیان ناردوون (سالنامە ی ویلایەتی موسل ۱۳۱۰، ل ۲۲۵ - ۲۲۶). جگە لەمان، ۱۲۰۰ مالی دیکە ی جاف له ریگای کشتوکالەو ژیاون و له گوندەکانی کەنار پووباری زرباتییە و دیالە نیشتەجی بوون (سالنامە ی ویلایەتی موسل ۱۳۱۰، ل ۲۲۶). له گەل ئەو شدا دەبیت بگوتریت کە سەرباری بوونی سەرچاوە ی ئاویی زۆر و بەپیتی خاکی قەزاکە بۆ کشتوکال، کەچی زۆربە ی گوندەکان بەشیوەیەکی سنووردار کشتوکالیان کردوو و بەروبوومەکان ھەر له ناوخی قەزاکەدا بەکاربراو. بەروبوومە کشتوکالییەکانیش بریتی بوون له ھەموو جۆرەکانی دانەویڵە، پەموو و تووتن (سالنامە ی ویلایەتی موسل ۱۳۳۰، ل ۳۰۸).

ھەردوو سیکتەری ئاژەلداریی و کشتوکالی بەپێژەییەکی باش خۆراکی سەرەکی دانیشتوانی ناوچەکەیان دەستەبەر کردوو. بۆ نمونە خواردنی سەرەکی عەشیرەتی جاف بریتی بوو له: نانی گەنم و جۆ و ساوەر، له شیر ی ئاژەلێش پەنیر و ماست و کەشک. جگە له سەرۆکەکانیان، ئەو جل و بەرگە ی پۆشیویانە لەو قوماشانە بوو کە له ناوخی ناوچە ی سلیمانی دروستکراو، ھەرۆک خۆیان فەرەنجیان له خوری دروستکردوو (سالنامە ی ویلایەتی موسل ۱۳۱۰، ل ۲۲۸).

باسی دووهم/ بارودۆخی کارگیژی قەزاکە

۱ - سالنامەکانی دەولەتی عەلییە عوسمانی (سالنامە دولت علیہ عثمانیہ؛ ۱۳۰۶: ل ۴۵۸؛ ۱۳۰۷: ل ۴۷۸؛ ۱۳۰۸: ل ۴۶۸-۴۶۹؛ ۱۳۰۹: ل ۴۹۴-۴۹۵؛ ۱۳۱۰: ل ۵۰۴-۵۰۵؛ ۱۳۱۱: ل ۵۳۴-۵۳۵؛ ۱۳۱۲: ل ۵۵۰-۵۵۱؛ ۱۳۱۳: ل ۵۸۲-۵۸۳؛ ۱۳۱۴: ل ۵۹۴-۵۹۵؛ ۱۳۱۵: ل ۶۱۴؛ ۱۳۱۶: ل ۶۲۸؛ ۱۳۱۷: ل ۶۱۴؛ ۱۳۱۸: ل ۶۶۰؛

۱۳۱۹ز: ۵۰۸؛ ۱۳۲۰ز: ۵۳۱؛ ۱۳۲۱ز: ۵۸۱؛ ۱۳۲۲ز: ۵۹۳؛ ۱۳۲۳ز: ۶۶۱؛ ۱۳۲۴ز: ۷۲۵؛ ۱۳۲۵ز: ۷۲۱؛ ۱۳۲۶ز: ۷۲۹؛ ۱۳۲۷ز: ۷۹۴؛ ۱۳۲۸ز: ۸۰۷؛ ۱۳۲۹ز: ۷۰۲) سالنامه‌کانی دهولته‌تی عه‌لییه یه‌که‌مین و گشتگیرترین سالنامه‌ی عوسمانین، که دوا‌ی را‌گه‌یاندنی ته‌نزی‌مات یه‌که‌م ژماره‌ی له‌سالی ۱۸۴۷ ده‌رچوو‌ه. ئەم سالنامه‌یه به‌وه جیاده‌کریتته‌وه، زانیاری ده‌رباره‌ی سه‌رجه‌م ویلا‌یه‌ت و ناوچه‌کانی دهولته‌تی عوسمانی له‌خو‌گرتوو‌ه و وه‌ک سالنامه‌ی ویلا‌یه‌ته‌کان تاییه‌ت نییه به‌یه‌ک ناوچه. له‌م چوارچینه‌یه‌شدا گو‌لعه‌نبه‌ر وه‌ک قه‌زایه‌کی سه‌ر به‌سه‌نجه‌قی سلیمانی تیتیدا ده‌رده‌که‌وی‌ت. له‌یه‌که‌م ژماره‌ی ئەم سالنامه‌یه (۱۲۶۳/ک/۱۸۴۷ز) تاوه‌کو سالنامه‌ی (۱۳۰۵/ک/۱۸۸۸) یش ناوی گو‌لعه‌نبه‌ر ته‌نها وه‌ک قه‌زایه‌کی سه‌ر به‌سلیمانی هاتوو‌ه و هیچ ورده‌کارییه‌کی له‌باره‌وه‌باس نه‌کراوه، به‌لام له‌سالنامه‌ی (۱۳۰۶/ک/۱۸۸۹ز) به‌دواوه له‌پال ناوه‌که‌ی وه‌ک قه‌زایه‌ک، هه‌ندی زانیارییش له‌باره‌یه‌وه خراوه‌ته‌پوو، به‌م شیوه‌ی خواره‌وه:

أ/ پۆستی قایمقام:

سالنامه	ناوی قایمقام	پله
۱۳۰۶/ک/۱۸۸۹ز	به‌تال ^(۸)	
۱۳۰۷/ک/۱۸۹۰ز		
۱۳۰۸/ک/۱۸۹۱ز		
۱۳۰۹/ک/۱۸۹۲ز	عوسمان به‌گ	

۸مه‌حمود پاشای جاف که‌کوپه‌گه‌وره‌ی محمه‌د پاشای جاف بووه، له‌دوا‌ی کوژرانی باوکی (۹۹۲۱/ک/۲۰۸۸ز) ده‌کریتته قایمقامی قه‌زای گو‌لعه‌نبه‌ر، به‌لام به‌هوی نا‌کوکییه‌کانییه‌وه له‌گه‌ل دهولته‌تی عوسمانی به‌فه‌رمانیک له‌پۆستی قایمقامیتی قه‌زای گو‌لعه‌نبه‌ر دوورده‌خريتته‌وه و پله‌ی میری میرانی پین ده‌دری و ده‌کری به‌موته‌سه‌پیفی شاری ئورفه، له‌بری ئەو عوسمان پاشای برای ده‌کریت به‌قایمقامی قه‌زای گو‌لعه‌نبه‌ر، به‌لام مه‌حمود پاشا رۆیشتن بۆ ئورفه په‌تده‌کاته‌وه و پابه‌ند ناییت به‌بریاره‌که‌وه، له‌وه به‌دوا بۆماوه‌ی نزیکه‌ی سی سال له‌کیشه و ململانیدا ده‌بن له‌گه‌ل دهولته‌تی عوسمانی و دوو سالییش له‌ئسته‌نبول ئیقامه‌جهری له‌سه‌ر ده‌سه‌پینن، به‌لام دواتر بریاری لیئوردنی بۆ ده‌رده‌چیت و ده‌گه‌پیته و بۆ شاره‌زوور و ناو‌عه‌شیره‌ته‌که‌ی. بۆ زانیاری زیاتر له‌مباروه‌هه‌پروانه: که‌ریم به‌گی فه‌تاح به‌گی جاف: س.پ، ۹۷۱-۶۹۱ هه‌سه‌ن فه‌همی به‌گی جاف: س.پ، ۱۴-۶۵. سامان سه‌لاح: هه‌له‌بجه له‌چه‌ند به‌لگه‌نامه‌یه‌کی ئه‌رشیفی عوسمانیدا، گو‌قاری (خال)، ژماره‌(۲۱)، ئابی ۷۱۰۲، ل ۳۱۱-۴۱۱.

بۆ پله دوو بهرز كراوه ته وه	عوسمان بهگ	۱۸۹۲/ك ۱۳۱۰ ۱۸۹۳/ك ۱۳۱۱
بۆ ميري ميران بهرز كراوه ته وه	عوسمان پاشا	۱۸۹۴/ك ۱۳۱۲ ۱۸۹۵/ك ۱۳۱۳ ۱۸۹۶/ك ۱۳۱۴ ۱۸۹۷/ك ۱۳۱۵ ۱۸۹۸/ك ۱۳۱۶ ۱۸۹۹/ك ۱۳۱۷ ۱۹۰۰/ك ۱۳۱۸ ۱۹۰۱/ك ۱۳۱۹ ۱۹۰۲/ك ۱۳۲۰ ۱۹۰۳/ك ۱۳۲۱ ۱۹۰۴/ك ۱۳۲۲ ۱۹۰۵/ك ۱۳۲۳ ۱۹۰۶/ك ۱۳۲۴ ۱۹۰۷/ك ۱۳۲۵ ۱۹۰۸/ك ۱۳۲۶ ^(۹)
ميري ميران	مهجيد ئه فهندي	۱۳۲۷ پۆمى/۱۹۱۱ز ۱۳۲۸ پ/۱۹۱۲ز
	ئهمين بهگ	۱۳۳۳ پ/۱۹۱۸ز

۹ عوسمان پاشای جاف ههتا مردنی له تشرینی یهكهمی ۹۰۹۱ قایمقامی قهزاقه بووه، له دواى ئه ویش ههتا سالی ۸۱۹۱ كه دهسهلاتی توركهكان له ناوچهكه كوتایی پیدیت ژمارهیهك قایمقامی تر بۆ قهزاقه دانراون. بۆ وردهکاری زیاتر له مبارهوه بپوانه: سامان سهلاح: س.پ، ل ۴۱۱-۶۱۱.

لیرەدا دوو بابەت جیگای سەرنج و ھەلۆیستە لەسەرکردنە، یەكەمیان ئەو سێ ساڵەى كە ساڵنامەكە دیاریكردووە كە پۆستی قائىمقامى ھەلەبجە بەتال بوو، راستىيەكەى ئەوھىە مەحمود پاشاى جاف كە كۆرە گەورەى مەھمەد پاشاى جاف بوو، لەدواى كۆژرانى باوكى (١٢٩٩ك/١٨٨٠ز) دەكرێتە قائىمقامى قەزای گولەنەنەر، بەلام بەھۆى ناكۆكىيەكانىيەو ھەگەل دەولەتى عوسمانى بەفەرمانىكى سولتان عەبدولھەمىد (١٨٨٨/١١/٢٢) لە پۆستى قائىمقامى قەزای گولەنەنەر دوور دەخرێتەو ھە پلەى مېرى مېرانی پى دەدریت و دەكریت بە مۆتەسەپرى شارى ئورفە، لەبرى ئەو عوسمان پاشاى براى دەكریت بە قائىمقامى قەزای گولەنەنەر، بەلام مەحمود پاشا رۆشتن بۆ ئورفە رەتەكەتەو ھە پابەند نابیت بە بریارەكەو، لەو بەدوا بۆماوھى نزىكەى سێ ساڵ لە كێشە و مەلانىدا دەبى ھەگەل دەولەتى عوسمانى و دوو ساڵى لە ئىستەنبول ئىقامە جەبرى لەسەر دەسەپین، بەلام دواتر بریارى لىبوردنى بۆ دەردەچیت و دەگەریت و بۆ شارەزور و ناو ھەشیرەتەكەى. (جاف، ١٩٩٥: ل ١٧٩-١٩٦؛ جاف، ١٩٩٩: ل ٤١-٥٦؛ سەلاح، ٢٠١٧: ل ١١٣-١١٤)

ئەوى دىكەشيان ئەوھىە، ساڵنامەكە سالى ١٩٠٨ ھەكو كۆتا سالى قائىمقامى عوسمان پاشا دیاریكردوو، راستىيەكەى عوسمان پاشا ھەتا مردنى (تشرىنى يەكەمى ١٩٠٩) قائىمقامى قەزاکە بوو، دواى خۆشى مەجىدبەگى كۆرە گەورەى چەند مانگى قائىمقامى شارەكە بوو، لە دواى مردنى مەجىدبەگ ھەتا سالى ١٩١٨ كە دەسەلاتى توركەكان لە ناوچەكە كۆتایى پىدیت ژمارەكە قائىمقامى دىكە بۆ قەزاکە دانراون. (سەلاح، ٢٠١٧: ل ١١٤-١١٦)

ب/ پۆستى نوینەر، كە ئەندامى ئەنجومەنى بەرپۆرەردنى قەزا و سەرۆكى دادگای بەراى قەزا بوو:

سالىنامە	ناوى نوپىنەر
۱۸۸۹/ك۱۳۰۶	ئەحمەد نامى ئەفەندى
۱۸۹۰/ك۱۳۰۷	
۱۸۹۱/ك۱۳۰۸	
۱۸۹۲/ك۱۳۰۹	مستەفا ئەفەندى
۱۸۹۲/ك۱۳۱۰	
۱۸۹۳/ك۱۳۱۱	
۱۸۹۴/ك۱۳۱۲	ئەحمەد سائىب ئەفەندى
۱۸۹۵/ك۱۳۱۳	
۱۸۹۶/ك۱۳۱۴	
۱۸۹۷/ك۱۳۱۵	
۱۸۹۸/ك۱۳۱۶	ئەحمەد ئەفەندى
۱۸۹۹/ك۱۳۱۷	
۱۹۰۰/ك۱۳۱۸	حاجى مەولود ئەفەندى
۱۹۰۱/ك۱۳۱۹	
۱۹۰۲/ك۱۳۲۰	
۱۹۰۳/ك۱۳۲۱	ئىسماعىل ئەفەندى
۱۹۰۴/ك۱۳۲۲	
۱۹۰۵/ك۱۳۲۳	
۱۹۰۶/ك۱۳۲۴	ئەحمەد سائىب ئەفەندى
۱۹۰۷/ك۱۳۲۵	
۱۹۰۸/ك۱۳۲۶	ئەحمەد توفىق ئەفەندى
۱۹۱۱/پ۱۳۲۷	ئەحمەد ئەفەندى
۱۹۱۲/پ۱۳۲۸	عەبدولفەتاح ئەفەندى
۱۹۱۸/پ۱۳۳۳	دادوهر و سەرۆكى دادگاي بەرايى مستەفا رەشىد ئەفەندى

ج/ ناحیه و گوندهکانی سەر به قەزای گولەنەنەر:

دیاره سەرەتای دروستبوونی قەزای گولەنەنەر، وەک قەزایەکی پلە نزم له سیستمی کارگیریی دەولەتدا له ریزی چینی سییەمدا بوو، هەر وەک له سالی ١٣١٤/ک ١٨٩٦ز وە پلەکەي بەرز دەکرێتەو وە بۆ چینی دووهم. له سالی ١٣٢٧/پ ١٩١١ز وە بۆ چینی یەكەم بەرز کراوەتەو. له سەرجهەم سالتنامەکانی پیشووتردا له جیاتی ناوی هەلەبجە، ناوی گولەنەنەر وەک ناوەندی قەزاکە هاتوووە کە هەر مەبەست لێ شارۆچکەي هەلەبجەي، بەلام لەم سالتنامەيە بەداوای ناوی (هەلەبجە) وەک ناوەندی قەزای گولەنەنەر نووسراوە. هەر له هەمان سالتدا ناحیەي قەزڵجە بۆ چینی دووهم و ناحیەي سرۆچک بۆ چینی سییەم بەرز کراوەتەو. وەک پیشتر ئاماژەي پێدرا، سالتنامەکانی دەولەتی عەلییە، جیاواز له سالتنامەکانی ویلایەتی موسڵ و بەغدا، (قەرەداغ)یان بە ناحیەيەکی سەر به قەزای گولەنەنەر تۆمار کردوو بەم شیوەي خوارەو:

یەكەي کارگیریی	ژمارەي گوند
ناوەندی گولەنەنەر	١٠٣
ناحیەي سرۆچک	٩٠
تاقمی شیخ ئیسماعیل	١
ناحیەي قەزڵجە	١٠٦
ناحیەي قەرەداغ	١٧٣
سەرجهەم: ٣ ناحیە ، ٤٧٣ گوند	

جگە له هەردوو سالتنامەي (١٣٢٧/پۆمی ١٩١١ز) و (١٣٢٨/پۆمی ١٩١٢ز) نەبێت، کە ناوی ناحیەي قەرەداغ و گوندهکەي تاقمی شیخ ئیسماعیلان لاداو و گوندهکانیان خستووێتە سەر شارۆچکەي هەلەبجە، بەم شیوەي خوارەو:

یەكەي کارگیریی	ژمارەي گوند
ناوەندی قەزا، هەلەبجە	٢٧٦
ناحیەي سرۆچک	٩٠
ناحیەي قەزڵجە	١٠٦
سەرجهەم: ٢ ناحیە ، ٤٧٢ گوند	

۲ - سائنامەى (۱۲۹۲ک/۱۸۷۵ز)ى ويلايه تى بەغدا(بروانە: سائنامەى ويلايه تى بەغدا ۱۲۹۲، ل ۱۰۰):

قائىمقام	محەمەد سالىح بەگ
نوینەر	عبدالسلام ئەفەندى
بەرپۆتەبەرى دارايى	سەئىد ئەفەندى
بەرپۆتەبەرى نووسراوەکان	محەمەد ئەفەندى
ئەنجومەنى کارگىرىيى	سەرۆك(قائىمقام)
ئەندامانى ئاسايى	نوینەر، بەرپۆتەبەرى دارايى، نووسەرى نووسراوەکان
ئەندامانى ھەلبژىردىراو	ەلى بەگ، سەيد ئەحمەد ئەفەندى، شەيخ ەبدولرەحمان ئەفەندى، شەيخ ەسەن ئەفەندى
ئەنجومەنى سكاالا(دادگا):	سەرۆك(نوینەر)
پیداھەلچووھو	شەيخ محەمەد ئەفەندى، ەبدوللا بەگ، شەيخ محەمەد ئەفەندى
نووسەر	فەتاح ئەفەندى
ئەمىنى سندوقى قەزا	مەعروف ئەفەندى
فەرمانبەرانى تر	فەرمانبەرى باجەکانى گولەنبەر(حوسەين ئاغا)، فەرمانبەرى باجەکانى پىنجوين (رەزا ئەفەندى).
بەرپۆتەبەرى ناحيەکان	ناحيەى قزلجە / ناحيەى سرۆچک

۳- سائنامەى (۱۳۰۸ک/۱۸۹۱ز)ى ويلايه تى موسل(سائنامەى ويلايه تى موسل ۱۳۰۸، ل ۱۵۲- ۱۵۳):

قائىمقام	عوسمان بەگ، ە نيشانەى مەجيدى
نوینەر	ئەحمەد نامى ئەفەندى
بەرپۆتەبەرى دارايى	ەبدوللا صدقى بەگ
نووسەرى نووسراوەکان	سەلىم ئەفەندى
ئەندامانى ئەنجومەنى کارگىرىيى	ئەندامان: سەيد ئەحمەد ئەفەندى، سالىح ئاغا، سالىح ئاغيەكى تر، بەتال

دادگای به رایى	سەرۆك(ئەحمەد نامى ئەفەندى) ، ئەندامان(ئەمىن بەگ، شىخ سەئىد ئەفەندى)، ياردەدەرى لىيىچەرەو(ئەحمەد بەگ)، نووسەرى يەكەم(دەرویش ئەفەندى)، نووسەرى دووهم(سلىمان بەگ)
فەرمانبەرانى تر	فەرمانبەرى ئاسايش(مولازمى دووهم ئەحمەد ئەفەندى) / فەرمانبەرى نفوس(خالىس ئەفەندى) / نووسەرى نفوس(ئەحمەد ئەفەندى).
ناحىيەكانى سەر بە قەزاي گولەننەر	سرۆچك: بەرپۆەبەر(ئەحمەد ئەفەندى) / نووسەر(ەلى ئەفەندى). قزلىجە: بەرپۆەبەر(يوسف ئەفەندى) / نووسەر(فەرەج ئەفەندى).

٤ - سالنامەى (١٣١٠ك/١٨٩٢ز)ى ويلايەتى موسلى(سالنامەى ويلايەتى موسلى ١٣١٠، ل ٢١٥- ٢١٦):

قائىمقام	عوسمان بەگ، ٤ نيشانەى مەجىدى
نوینەر	مستەفا ئەفەندى
بەرپۆەبەرى دارايى	عەبدوللا سەدى ئەفەندى
نووسەرى نووسراوہکان	سەئىد ئەفەندى
ئەندامانى ئەنجومەنى کارگىرپى قەزا	ئەندامانى ئاسايى(نوینەر، بەرپۆەبەرى دارايى، نووسەرى نووسراوہکان) / ئەندامانى ھەلۋىردراو(سەيد ئەحمەد ئەفەندى، سالىح ئاغا، سالىح ئاغاىەكى تر، بەتال).
دادگای به رایى	سەرۆك(مستەفا ئەفەندى) / سەرنووسەر(دەرویش ئەفەندى) / ئەندام(شىخ سەئىد ئەفەندى، شىخ محەمەد ئەفەندى) / لىيىچەرەو(سلىمان بەگ) / نووسەرى دووهم(رەشىد ئەفەندى).

فەرمانبەرانى تر	فەرمانبەرى ئاسايش (ئەحمەد ئەفەندى) / فەرمانبەرى نفوس (خالس ئەفەندى) / نووسەرى نفوس (عەبدولپەحمان بەگ) / نووسەرى تاپۇ (پۇستەم سىرى ئەفەندى).
ناحيەكانى سەر بە قەزاي گولەنبەر	قزلجە: بەرپۈتەبەر (عەبدولكەرىم ئاغا) / نووسەر (قەرەج ئەفەندى). سرۆچك: بەرپۈتەبەر (ئەحمەد ئاغا) / نووسەر (مەھمەد ئەفەندى).

۵ - سالنامەى (۱۳۱۲/ك/۱۸۹۴ز)ى ويلايەتى موسىل (پروانە: سالنامەى ويلايەتى
موسىل ۱۳۱۲، ل ۱۸۴ - ۱۸۵):

قائىمقام	عوسمان بەگ، ۴ نيشانەى مەجىدى
نوینەر	ئەحمەد سائىب ئەفەندى
بەرپۈتەبەرى دارايى	مستەفا بەگ
نووسەرى نووسراوہکان	سەئىد ئەفەندى
ئەندامانى ئەنجومەنى كارگىرى قەزا	سەرۆكى ئەنجومەن (قائىمقام) / ئەندامانى ئاسايى (نوینەر، بەرپۈتەبەرى دارايى، نووسەرى نووسراوہکان) / ئەندامانى ھەلبۇزىردراو (سەئىد ئەحمەد ئەفەندى، سالىخ ئاغا، سالىخ، بەتال).
دادگای بەرايى	سەرۆك (نوینەر) / سەرنووسەر (مەھمەد نورى ئەفەندى) / لىپىچەرەوہ (سلىمان بەگ) / ئەندامان (ئەمىن ئەفەندى، شىخ مەحمود ئەفەندى) / نووسەرى دووہم (عەبدولكەرىم ئەفەندى).
فەرمانبەرانى تر	فەرمانبەرى نفوس (خالس ئەفەندى) / نووسەرى نفوس (عەبدولپەحمان بەگ) / نووسەرى تاپۇ (پۇستەم ئەفەندى) / ئەمىندارى سندوق (عەبدولكەرىم ئەفەندى) / فەرمانبەرى ئاسايش (ئەحمەد ئەفەندى).

<p>قزآجه: به پړيوه بهر(كه ريم ئاغا) / نووسه(عارف ئەفەندی) / فەرمانبەری رسوماتی پینجوین(ئیسماعیل حەقی ئەفەندی). سرۆچک: به پړيوه بهر(ئەحمەد ئاغا) / نووسه(سەعید ئەفەندی).</p>	<p>ناحیه کانی سەر به قەزای گولەن بەر</p>
---	---

٦ - له سالنامەى (١٣٢٥/ک/١٩٠٧ز) ى ویلايه تى موسل(سالنامە ى ویلايه تى
موسل ١٣٢٥، ل ٢٢٩):

قائىم مقام	عوسمان پاشا، میرى میران، ٣ نيشانه ى عوسمانى و ٣ مه جیدى، مه داليه ى زيوى شانازى)
نوینەر	ئەحمەد سائیب ئەفەندی
به پړيوه بهر ى دارايى	محەمەد شەریف ئەفەندی
نووسه ى نووسراوه کان	محەمەد سەعید ئەفەندی
فەرمانگه ى نفوس	فەرمانبەر(خالس ئەفەندی) / نووسەر (عەبدولرحمان ئەفەندی).
دادگای به رایى	سەرنووسەر(سلیمان بەگ) / یاریدەدەرى لێپچەرەو(پەشید ئەفەندی) / نووسەرى دوو(عەبدولکەریم ئەفەندی)
فەرمانبەرانى تر	به پړيوه بهر ى تەلەگراف(ئەمین ئەفەندی) / نووسەرى تاپۆ (سلیمان بەگ)
ناحیه کانی سەر به قەزای گولەن بەر	<p>قزآجه: به پړيوه بهر(سەدیق ئەفەندی) / نووسه(محەمەد عەلى ئەفەندی). سرۆچک: به پړيوه بهر(بەتال) / نووسه(سەعید ئەفەندی).</p>

۷ - سالنامەى (۱۳۳۰ك/۱۹۱۲ز)ى ويلايه تى موسل(سالنامەى ويلايه تى موسل
۱۳۳۰، ل ۳۰۶- ۳۰۷):

قائىمقام	عەبدولمەجىد ئەفەندى
نوینەر	ئەحمەد ئەفەندى
بەپۈتەبەرى دارايى	عەبدولصەمەد ئەفەندى
موفتى	-
نوسەرى نووسراوہکان	محەمەد سەئىد ئەفەندى
ناحیەکانى سەر بە قەزای گولەنەبەر	سەرۆكى ئەنجومەن(قائىمقام) / ئەندامانى ئاسايى(نوینەر، موفتى، بەپۈتەبەرى دارايى، نوسەرى نووسراوہکان).
دادگاکانى قەزاکە	۱-دادگای شەرعى: سەرۆک(نوینەر ئەحمەد ئەفەندى) / سەرنوسەر(سەید ھادى ئەفەندى) / نوسەرى دووہم(شیخ محیدىن ئەفەندى). ۲-دادگای بەرايى: سەرۆک(نوینەر ئەحمەد ئەفەندى)// ئەندامان (محەمۇد ئەفەندى، محەمەدئەمین ئەفەندى)// سەرنوسەر(سلیمان ئەفەندى)// ياریدەدەرى لىتیچەرەوہ(دەرویش ئەفەندى).
خامەى دارايى	بەپۈتەبەرى دارايى(عەبدولصەمەد ئەفەندى، پلەسى)// ئەمىندارى سندوق(ئەحمەد ئەفەندى) / فەرمانبەرى باجگر.
خامەى نفوس	فەرمانبەر(محەمەد خالىس ئەفەندى) / نوسەر (عەبدولرحمان ئەفەندى).
فەرمانبەرانى تر	بەپۈتەبەرى تەلەگراف / نوسەرى تاپو(سلیمان زەوقى ئەفەندى).
ناحیەکانى سەر بە قەزای گولەنەبەر	قزلجە: بەپۈتەبەرى(حەسەن ئەفەندى) / نوسەر (عەبدولرحمان ئەفەندى). سرۆچک: بەپۈتەبەرى(ئەحمەدبەگ) / نوسەر(سەئىد ئەفەندى).

ئەنجام

۱. ھەلکەوتەى جوگرافى قەزاي گولەنەبەر كە ھاوسنوورى ئىران بوو ھە لە لايەك و، لە لايەكى ترەو ھە گىرسانەو ھە و نىشتە جىبوونى بە شىكى ھە شىرەتى جاف لە سنوورى ئەو قەزايەدا، واىكردبوو كە دەولەتى عوسمانى گىرنگى زۆر بە قەزاكە بدات، ئەو ھەش لە سالنامەكاندا بەرپوونى رەنگىداو ھەتەو ھە.

۲. بە شىكى كەمى ھە شىرەتەكە لە ناو سەنتەرى قەزاكە و گوندەكانى دەورو بەرىدا نىشتەجى ببوون و سەرقالى كشتوكال كىردن بوون، ئەوانى دىكەيان بەدواى ھەو ھەگادا سالانە بەپىي ھەرزەكان لە نىوان قىزابات و كۆلەجۆ و كۆيستانەكانى مەريوان و سەندا گەرميان و كۆيستانيان كىردو ھە، دەولەتى عوسمانى بۆ بابەتى باج سالانە ئامارى وردى سامانى ئاژەلى تىرە و تائىفەكانى ھە شىرەتى جافى ھەرگرتو ھە، لەو رىگەيەو ھە سالانە باجىكى زۆرى دەستكەوتو ھە.

۳. گەورەيى ھە شىرەتەكە و سنوور بەزاندەكانى و ئەو باجە زۆرى كە سالانە ئەم ھە شىرەتە دەياندا، واىكردبوو كە ھەمىشە دەولەتەكانى عوسمانى و ئىران ھەولى راکيشان و پەلكيش كىردن بىان بەدەن بۆ ناو سنوورى قەلەمپەوى خۆيان.

۴. سەبارەت بە لايەنى كارگىرى قەزاكە، سالنامەكان زانىارى كەمىان لەو بارەو ھە گواستوو ھەتەو ھە، ئەوان تەنھا ئاماژەيان بەناوى كاربەدەست و لىپرسراو ھەكانى قەزاكە و ناحىەكان و ژمارەى گوندەكانيان كىردو ھە، بەبى چوونە ناو وردەكارى بابەتەكان، لەگەل ئەو ھەشدا ئىمە ئەتوانىن لەرىگە ئەو كەمە زانىارىيەو ھە ئاگادارى ژمارەى فەرمانگەكان و لىپرسراو ئىدارىيەكانيان و ئەو گۆرانكارىيانە بىن كە لە سالنامەيەك بۆ سالنامەيەكى تر لە پۆستەكاندا پوويانداو ھە.

- یه‌که‌م/ سالنامه عوسمانیه‌کان (به زمانی تورکی عوسمانی)
- سالنامه ویلایت موصل:
 - ۱۳۰۸هـ ، موصل ولایتی مطبعه سنده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۱۰هـ موصل ولایتی مطبعه سنده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۱۲هـ ، موصل ولایتی مطبعه سنده باصلمشدر.
 - ۱۳۲۵هـ ، مطبعه ویلایته طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۳۰هـ ، مطبعه‌سنده طبع اولنمشدر، موصل.
 - سالنامه‌ی ویلایه‌تی به‌غداد
 - ۱۲۹۲هـ)، دفعه (۱)، مطبعه ویلایت بغداد.
 - سالنامه دولت علیه عثمانیه:
 - ۱۳۰۶هـ ، مطبعه عامره ده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۰۷هـ ، مطبعه عامره ده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۰۸هـ ، مطبعه عامره ده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۰۹هـ ، مطبعه عامره ده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۱۰هـ ، مطبعه عامره ده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۱۱هـ ، مطبعه عامره ده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۱۲هـ ، مطبعه عامره ده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۱۳هـ ، مطبعه عامره ده طبع اولنمشدر.
 - ۱۳۱۴هـ ، مطبعه عثمانیه.
 - ۱۳۱۵هـ ، عالم مطبعه‌سی.
 - ۱۳۱۶هـ ، محمودبک مطبعه‌سی.
 - ۱۳۱۷هـ ، مطبعه عامره.
 - ۱۳۱۸هـ ، محمودبک و سرویچه مطبعه‌لری.
 - ۱۳۱۹هـ ، طاهربک مطبعه‌سی.
 - ۱۳۲۰هـ ، دار الطباعة العامره.
 - ۱۳۲۱هـ ، عالم مطبعه‌سی.
 - ۱۳۲۲هـ ، مطبعه احمد احسان وشرکاسی.
 - ۱۳۲۳هـ ، مطبعه احمد احسان.
 - ۱۳۲۴هـ ، مطبعه احمد احسان..
 - ۱۳۲۵هـ ، مطبعه احمد احسان.
 - ۱۳۲۶سنه هیجریه سنه مخصوص، مطبعه احمد احسان.
 - ۱۳۲۶ سنه مالیه، سلانیک مطبعه‌سی.

١٣٢٧هـ، سلانیک مطبعه سی.

١٣٢٨هـ، سلانیک مطبعه سی.

١٣٣٣-١٣٣٤هـ، هلال مطبعه سی - باب عالی قارشوسنده.

دووه‌م/ به‌لگه‌نامه‌کانی ئه‌رشیقی عوسمانی

.A_}MKT_UM_00249_00038_001_001

.I_DH_00499_033949_003_001

.A_}MKT_UM___00481_00069_001_001

.A_}MKT_MHM___00226_00023_001_001

سییه‌م/ کتیب/ کوردی:

- عادل صدیق عه‌لی، ٢٠٢٠، هه‌له‌بجه شاریکی بچووک و میژوویه‌کی ده‌وله‌مه‌ند،

به‌رگی یه‌که‌م، چاپی یه‌که‌م، ناوه‌ندی پینوین.

- عه‌لی، ئارام مه‌جید، ٢٠١٤، چه‌رده‌یه‌ک له میژووی عه‌شیره‌تی شه‌میران، چاپی یه‌که‌م، سلیمان.

- فه‌همی به‌گی جاف، حه‌سه‌ن، ١٩٩٩، میژووی هۆزی جاف و مه‌حمود پاشای جاف،

چاپخانه‌ی دیکان.

- سامی، شه‌مه‌دین، ٢٠٠٨، کورد و کوردستان له یه‌که‌م ئه‌نسیکلۆپیدیای تورکی

میژوودا، و.ئه‌حمه‌د تاقانه، چاپی یه‌که‌م، هه‌ولیر.

- فه‌تاح به‌گی جاف، که‌ریم به‌گی، ١٩٩٥، ته‌ئریخی جاف، لیکۆلینه‌وه‌ی د.حه‌سه‌ن جاف، به‌غدا.

عه‌ره‌بی:

- الحمیداوی، م.م بان راوی شلتاغ: ٢٠٠٩، التقسیمات الاداریه لسنجق السلیمانیه خلال

العهد العثماني الاخير (١٨٦٩-١٩١٨)، مجلة القادسیه، العدد (٣).

- علاءالدین، عطا محمد، ٢٠٠٨، قضاء هه‌له‌بجه، من منشورات مرکز الدراسات الكردیه

(کوردۆلۆجی)، طبعة الاولى.

تورکی:

Abdulrazaq ,Mujahed Azeez 2021, “H.985 (M.1577) tarihli KK 102

nolu deftere göre Hille Livası” Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış

.Yüksek Lisans Tezi

Eroğlu vd, Cengiz, Kasım 2012, Osmanlı Vilayet Salnamelerinde

.Musul, ORSAM, Ankara

چواره‌م/ گوڤار/ کوردی:

- جاف، محه‌مه‌د سه‌عید، ١٩٩٤، هه‌لوئستیکی جوامیرانه، گوڤاری (په‌نگین)، ژ (٦٨).

- سه‌لاح، سامان، ئابی ٢٠١٧، هه‌له‌بجه له چه‌ند به‌لگه‌نامه‌یه‌کی ئه‌رشیقی عوسمانیدا،

گوڤاری خال، ژ (١٢).

- کوچ، حه‌سه‌ن، ئابی، ٢٠٢٠ مه‌له‌بنده‌کانی به‌ریوه‌بردنی شاره‌زوور له سه‌رده‌می

عوسمانیدا: قه‌لاکانی زه‌لم و گۆلعه‌نبه‌ر، وه‌رگیز: کامه‌ران کورده‌وار، گوڤاری خال، ژ (٢٩).

